

Η ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΧΙΑΣΜΩΝ ΣΤΟ ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΚΙΚΕΡΩΝΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΚΦΟΡΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΜΗΝΥΜΑΤΩΝ

Το ρητορικό και συγγραφικό ταλέντο του Κικέρωνα έχει γίνει αντικείμενο σχολαστικής ανάλυσης σχεδόν από την περίοδο παραγωγής των έργων του Ρωμαίου συγγραφέα. Το ίδιο ισχύει και για την πολιτική θεωρία και τις πολιτικές θέσεις του, τις οποίες κατέγραψε στο *fastigium*, στον κολοφώνα, των πολιτικών έργων του, τον διάλογό του *Περί Πολιτείας* (*De re publica*· από εδώ και στο εξής Π.Π.). Ακόμη όμως και σε αυτό το σχετικά δύσπεπτο κείμενο, όπως και στον δεύτερο πολιτικό διάλογό του, τον *Περί Νόμων* (*De legibus*· από εδώ και στο εξής Π.Ν.), ο Κικέρων δεν χάνει την ευκαιρία να επιδείξει το συγγραφικό ταλέντο του κάνοντας ευρεία χρήση πολυάριθμων ρητορικών και λογοτεχνικών σχημάτων λόγου.

Ανάμεσα στα λογοτεχνικά αυτά σχήματα που χρησιμοποιεί ο Κικέρων στο Π.Π. οι χιασμοί κατέχουν μία εξέχουσα θέση.¹ Στις περισσότερες περιπτώσεις αυτοί διαδραματίζουν απλώς έναν αισθητικό ρόλο και εξυπηρετούν τους υφολογικούς-ρητορικούς σκοπούς του συγγραφέα. Υπάρχουν ωστόσο κάποιες περιπτώσεις στις οποίες, εκτός από το να καλύπτουν τους ανωτέρω αναφερθέντες σκοπούς, οι χιασμοί χρησιμοποιήθηκαν για να εκφράσουν ένα βαθύτερο πολιτικό μήνυμα, το οποίο δεν γίνεται αντιληπτό εκ πρώτης όψεως. Αυτές ακριβώς τις περιπτώσεις, ενταγμένες στο περιεχόμενο του κειμένου, επιχειρεί να αναδείξει η παρούσα μελέτη, με την ελπίδα ότι θα δώσει το έναυσμα για μία πιο ολοκληρωμένη θεώρηση των ρητορικών σχημάτων λόγου στους δύο πολιτικούς διαλόγους του Κικέρωνα στο μέλλον.

1. Δεν υπάρχει κάποια ολοκληρωμένη μελέτη των σχημάτων λόγου στα δύο έργα, αλλά πρόσφατες ερμηνευτικές εκδόσεις τους συνήθως τα εντοπίζουν και τα σχολιάζουν, με έμφαση στη ρητορική-υφολογική αξία τους· βλ., π.χ., τις εκδόσεις του K. Büchner, *M. Tullius Cicero. De re publica, Kommentar*, Heidelberg 1984, για το Π.Π., και του A. R. Dyck, *A Commentary on Cicero, De Legibus*, Ann Arbor 2004, για το Π.Ν. Για μια, ωστόσο, συνολική θεώρηση και μελέτη της χρήσης του χιαστού σχήματος στον Κικέρωνα βλ., π.χ., R. B. Steele, «Chiasmus in the Epistles of Cicero, Seneca, Pliny and Fronto», στο *Studies in Honor of Basil L. Gildersleeve*, Baltimore 1902, σσ. 339-52, και J. W. Welch, «Chiasmus in Ancient Greek and Latin Literatures», στο J. W. Welch (επιμ.), *Chiasmus in Antiquity. Structures, Analyses, Exegesis*, Hildesheim 1981, σσ. 250-68.

Π.Π. 1.41: Id autem consilium primum semper ad eam causam referendum est, quae causa genuit civitatem.²

A	B	B	A
consilium	causa	causa	civitas

Το χωρίο προέρχεται από μία παράγραφο στην οποία ο Σκιπίων-Κικέρων πραγματεύεται εν συντομία την αρχή και προέλευση της κοινωνίας· επαναλαμβάνει τους ορισμούς των τριών κυρίων όρων στους οποίους θα επικεντρωθεί η ομιλία του, δηλ. τους όρους *populus*, *civitas* και *res publica*,³ και από εδώ και στο εξής θα ξεκινήσει τη διεξοδική ανάπτυξη της θεωρίας του για τις διάφορες μορφές πολιτικών συστημάτων. Ο νέος και βασικός όρος του ανωτέρω παρατεθέντος χωρίου είναι αυτός του *consilium*· είναι ο όρος ο οποίος χαρακτηρίζει τη μορφή κάθε πολιτεύματος και επομένως κάθε πολιτείας (1.42, στη σημ. 2: *deinde aut uni tribuendum est, aut delectis quibusdam, aut suscipiendum est multitudini atque omnibus*).

Στο υπό εξέταση χιαστό σχήμα οι όροι *consilium* και *civitas* καταλαμβάνουν τα δύο άκρα, ενώ στο μέσον κυριαρχεί ο όρος *causa*. Η αιτία αυτή στην οποία αναφέρεται ο Κικέρων είναι *naturalis quaedam hominum quasi congregatio* (1.39), η οποία κυβερνάται από τον νόμο και τη δικαιοσύνη (*iuris consensus*) και από το κοινό συμφέρον και την κοινή ζωή (*utilitatis communio*), όπως δηλώνεται στο 1.39 (βλ. σημ. 3). Η διπλή επανάληψη του *causa* δημιουργεί όντως την έμφαση που επιδιώκει στον όρο σε αυτό το σημείο ο Κικέρων, αλλά ακόμη πιο εμφαντική είναι η θέση των άλλων δύο όρων, η οποία σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να θεωρείται συμπτωματική. Στόχος του Σκιπίωνα-Κικέρωνα είναι να υπογραμμίσει τη σημαντική σύνδεση μεταξύ *consilium* και *civitas*, τον ρόλο δηλ. του βουλευτικού και εκτελεστικού σώματος ή εξουσίας σε κάθε *civitas*, προκειμένου αυτή να είναι ικανή να επιτυγχάνει τους σκοπούς της, οι οποίοι είναι η *diuturnitas* («η μακροημέρευση,

2. *Omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis qualem exposui; omnis civitas, quae est constitutio populi; omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit. Id autem consilium primum semper ad eam causam referendum est, quae causa genuit civitatem; [42] deinde aut uni tribuendum est, aut delectis quibusdam, aut suscipiendum est multitudini atque omnibus.*

Οι παραπομπές γίνονται στην υπό δημοσίευση ελληνική έκδοση του έργου (Μ. Τύλλιου Κικέρωνα *Περί Πολιτείας Βιβλία Έξι*, εισαγωγή - κείμενο - μετάφραση - σχόλια - ευρετήρια Ι. Ντεληγιάννης) από το Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας της Ακαδημίας Αθηνών.

3. Τα *exposui* και *dixi* αναφέρονται στην πρώτη αναφορά του Σκιπίωνα-Κικέρωνα σε αυτούς του ορισμούς στο 1.39 του διαλόγου: *Est igitur ... res publica res populi; populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus.*

η διάρκεια στο χρόνο»· πρβ. εδώ το *ut diuturna sit*) και το *imperium* («η εξουσία, η κυριαρχία»), όπως θα τους θέσει στο 2.5 του διαλόγου.⁴ Αυτό που έχει σημασία για τον Κικέρωνα δεν είναι τόσο η μορφή του *consilium* που κυβερνά την *civitas*, όσο η μορφή αυτή να έχει την *causa quae genuit civitatem* ως σημείο αναφοράς για την ύπαρξη και λειτουργία της. Έτσι, μέσω του εν λόγω χιασμού ο Κικέρων μεταβαίνει από την ιδέα της προέλευσης της κοινωνίας (*causa*), μιας κατά τα άλλα φυσικής διαδικασίας, στην ιδέα της τήρησης της κοινωνίας (*civitas*) ενωμένης, ισχυρής και ευημερούσας σε βάθος χρόνου, και αυτό είναι δυνατόν να επιτευχθεί μόνο μέσω της αποτελεσματικότητας του *consilium* της πολιτείας, δηλ. της μορφής διακυβέρνησής της.

Π.Π. 1.50: *Tam enim esse clemens tyrannus quam rex importunus potest – ut hoc populorum intersit utrum comi domino an aspero serviant.*⁵

A	B	B	A
(clemens)	rex	comis	asper
tyrannus	(importunus)	(dominus)	(dominus)

Η θέση του κεφ. 50 του Πρώτου Βιβλίου του *Π.Π.* αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης· ενώ οι περισσότεροι εκδότες το θεωρούν τμήμα της επιχειρηματολογίας του Σκιπίωνα-Κικέρωνα υπέρ της δημοκρατίας, υπάρχουν κάποιοι που θεωρούν ότι αυτό προέρχεται από την επιχειρηματολογία του υπέρ της βασιλείας.⁶ Το επιχείρημα ωστόσο το οποίο χρησιμοποιείται στην περίοδο αμέσως πριν από το υπό εξέταση χωρίο, ένα επιχείρημα στο οποίο ο Σκιπίων-Κικέρων ουσιαστικά ταυτίζει τον τίτλο και τις ιδιότητες του βασιλιά με εκείνες του τυράννου, θα φαινόταν τουλάχιστον άκαιρο σε ένα λόγο υπέρ της βασιλείας. Επιπλέον, η άποψη που εκφράζεται ότι δεν υπάρχει σημαντική διαφορά για έναν λαό ο οποίος τελεί υπό την εξουσία ενός *rex* ή ενός *tyrannus*, εφόσον και στις δύο περιπτώσεις ο λαός είναι *servus*, θα μπορούσε να σχετίζεται με τις απόψεις περί της ελευθερίας του λαού, της ισότητας και της δικαιοσύνης, όπως διατυπώνονται από τον Σκιπίωνα-Κικέρωνα νωρίτερα υπέρ της δημοκρατίας (1.47-49).

Όποια πάντως και αν ήταν η αρχική θέση του κεφαλαίου, αυτό που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον εδώ είναι η ιδέα που εκφράζεται

4. ... urbibus eis quae ad spem diurnitatis conderentur atque imperi.

5. Ceteras vero res publicas ne appellandas quidem putant eis nominibus quibus illae sese appellari velint. Cur enim regem appellem, Iovis optimi nomine, hominem dominandi cupidum aut imperi singularis, populo oppresso dominantem, non tyrannum potius? Tam enim esse clemens tyrannus quam rex importunus potest ut hoc populorum intersit utrum comi domino an aspero serviant: quin serviant quidem fieri non potest.

6. E. Bréguet, *Cicéron, La République*, τ. 1-L. I, τ. 2-L. II-VI, Παρίσι 1980, ιδίως τ. I, σσ. 270-71, και Büchner, ό.π. (σημ. 1), σσ. 137-38.

μέσω του ανωτέρω παρατεθέντος χιαστού σχήματος.⁷ Παρά την εξαιρετική *clementia* που μπορεί να επιδείξει ένας τύραννος,⁸ και τη βιασιότητα και κακία αντιθέτως ενός βασιλιά,⁹ η προσεκτική παρατήρηση της δομής της περιόδου αποκαλύπτει τα βαθύτερα πολιτικά αισθήματα του Σικιπίωνα-Κικέρωνα: ο τύραννος (*clemens tyrannus*) παραμένει ένας τίτλος που περιγράφει τον σκληρό και αδίστακτο δεσπότη (*asper dominus*), ενώ ο τίτλος του βασιλιά (*rex importunus*) εξακολουθεί να αναφέρεται σε έναν *comis dominus*, σε έναν πρᾶο, επιεικῆ και φιλόνηρωπο ηγέτη.¹⁰

Π.Π. 2.39: *eosque ita disparavit ut suffragia non in multitudinis sed in locupletium potestate essent, curavitque quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi.*¹¹

A	B	B	A
multitudo	locupletes	plurimum valeant	plurimi

7. Η περίοδος ουσιαστικά δομείται επάνω σε ένα διπλό χιαστό σχήμα. Ο υπό εξέταση χιασμός καλύπτει ολόκληρη την περίοδο, ενώ το πρώτο μέρος της (*Tam enim esse clemens tyrannus quam rex importunus potest*) κυριαρχείται από το χιαστό σχήμα του οποίου τα δύο άκρα καταλαμβάνουν οι χαρακτηρισμοί (*clemens* και *importunus*) που αποδίδονται στα ονόματα που βρίσκονται στο μέσον του σχήματος (*tyrannus* και *rex*):

A	B	B	A
<i>clemens</i>	<i>tyrannus</i>	<i>rex</i>	<i>importunus</i>

8. Πρβ. τη σύγκριση που κάνει ο Κικέρων ανάμεσα στον Φάλαρι, τύραννο του Ακράγαντα, και στον Πεισίστρατο, τύραννο των Αθηνών, στο *Att.* 7.20.2 (*qui quidem incertum est Phalarimne an Pisistratum sit imitaturus* [ενν. ο Καίσαρ]), αλλά και την περιγραφή του δεύτερου στο *De Orat.* 3.137 (*Quis doctior isdem temporibus illis aut cuius eloquentia litteris instructor fuisse traditur quam Pisistrati?*)· η σύγκριση του Κικέρωνα μπορεί εύκολα να γίνει κατανοητή, εάν ληφθούν υπόψη τα επίθετα με τα οποία περιγράφει ο Κικέρων τον Φάλαρι: (Π.Π. 1.44) *crudelissimus*, (*Ver.* 2.4.73) *crudelissimus omnium tyrannorum*, (*Off.* 3.29) *crudelis tyrannus et immanis*. Πρβ., επίσης, την περιγραφή της τυραννίας του Πεισίστρατου από τον Αριστοτέλη στην *Αθηναίων Πολιτεία* (16.1-2): *Ἡ μὲν οὖν Πεισιστράτου τυραννίς ἐξ ἀρχῆς τε κατέστη τοῦτον τὸν τρόπον, καὶ μεταβολὰς ἔσχεν τοσαύτας. δῶκει δ' ὁ Πεισίστρατος, ὡσπερ εἴρηται, τὰ περὶ τὴν πόλιν μετρίως καὶ μᾶλλον πολιτικῶς ἢ τυραννικῶς. ἐν τε γὰρ τοῖς ἄλλοις φιλόνηρωπος ἦν καὶ πρᾶος καὶ τοῖς ἀμαρτάνουσι συγγνωμονικός, καὶ δὴ καὶ τοῖς ἀπόροις προεδάνειζε χρήματα πρὸς τὰς ἐργασίας.*

9. Πρβ., π.χ., τις αναφορές του Κικέρωνα στον τελευταίο βασιλιά της Ρώμης, τον Ταρκύνιο τον Υπερήφανο, στο Π.Π. 1.62 (*non vides unius importunitate et superbia Tarquini nomen huic populo in odium venisse regium?*), και 2.45-48.

10. Η προτίμηση του Σικιπίωνα-Κικέρωνα στη βασιλεία ως την αγαπημένη του μορφή πολιτεύματος, της οποίας υπερέχει μόνο η μικτή μορφή πολιτεύματος, αποκαλύπτεται σε κάθε ευκαιρία στο Πρώτο και στο Δεύτερο Βιβλίο του Π.Π. Βλ., επίσης, Π.Π. 3.37 στη συνέχεια.

11. *Deinde equitum magno numero ex omni populo summa separato, reliquum populum distribuit in quinque classes, senioresque a iunioribus divisit, eosque ita disparavit ut suffragia non in multitudinis sed in locupletium potestate essent, curavitque quod semper in re publica tenendum est, ne plurimum valeant plurimi.*

Το χωρίο προέρχεται από τη σύντομη περιγραφή από τον Σκιπίωνα-Κικέρωνα του τιμοκρατικού συστήματος διακυβέρνησης και κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής οργάνωσης της Ρώμης, όπως εισήχθη και εφαρμόστηκε τον 6ο αι. π.Χ. από τον βασιλιά Σέρβιο Τύλλιο. Το περιεχόμενο του χωρίου είναι ακριβώς το σημείο αυτό από το σύστημα του Σέρβιου στο οποίο εστιάζει ο Κικέρων, μία πρώιμη εκδοχή του μικτού πολιτεύματος το οποίο ενθουσιωδώς υποστηρίζεται από τον Σκιπίωνα-Κικέρωνα: το σύστημα του Σέρβιου εξασφάλιζε την πλειοψηφική επικράτηση της ανώτερης, αριστοκρατικής τάξης, έναντι των υπολοίπων τάξεων. Με αυτό το προσεκτικά δομημένο χιαστό σχήμα υπογραμμίζεται η διαφορά μεταξύ πληβείων και πλούσιων αριστοκρατών, και προβάλλεται η ιδέα που εκφράζεται και αλλού ότι η πολιτεία οφείλει να αναθέτει τη λήψη αποφάσεων όχι σε αυτούς που υπερέχουν αριθμητικά (*multitudo-plurimi*), αλλά σε εκείνους που κατέχουν την πραγματική δύναμη (*locupletes-plurimum valeant*), και των οποίων τα συμφέροντα θα θιγούν, θετικά ή αρνητικά, από τις όποιες αποφάσεις.¹²

Η χρήση του ονόματος *locupletes* από τον Κικέρωνα (σε σχέση και με την περιφραση *plurimum valeant* με την οποία συνδέεται μέσω του συγκεκριμένου χιασμού) χρήζει περαιτέρω εξήγησης προκειμένου να δειχθεί το βάθος της πολιτικής σκέψης του Κικέρωνα σε αυτό το σημείο. Με το *locupletes* ο Κικέρων δεν δηλώνει απλώς τους εύπορους, τους πλούσιους γενικά, αλλά πιστός στον δικό του ορισμό του όρου στο 2.16 (*tum erat res in pecore et locorum possessionibus, ex quo pecuniosi et locupletes vocabantur*), με το *locupletes* δηλώνει την αριστοκρατία της γης, τις παλιές αριστοκρατικές οικογένειες γαιοκτημόνων, οι οποίες για μία κοινωνία η οποία ήταν ακόμη κατά τον 6ο αι. π.Χ. βασικά αγροτική αποτελούσαν παράγοντα σταθερότητας της οικονομίας και της ευημερίας της Ρώμης. Σύμφωνα με τον Κικέρωνα, αυτοί οι ίδιοι *locupletes* θα ονομαστούν *assidui* από τον βασιλιά Σέρβιο στο τιμοκρατικό σύστημά του *ab aere dando* και θα διαφοροποιηθούν από τους *proletarii*.¹³ Αργότερα, στη σκέψη του Κικέρωνα, οι *locupletes* θα ταυτιστούν με τους *boni cives* ή *optimates*, την αριστοκρατία εν γένει,¹⁴ ενώ

12. Βλ., π.χ., *Π.Π.* 2.40 (*et is valebat in suffragio plurimum cuius plurimum intererat esse in optimo statu civitatem*), 6.1.iv (*et vero in dissensione civili, cum boni plus quam multi valent, expendendos cives, non numerandos puto*), και *Π.Ν.* 3.38 (*ita libertatem istam largior populo ut auctoritate et valeant et utantur boni*).

13. Πρβ. *Π.Π.* 2.40 *In quo etiam verbis ac nominibus ipsis fuit diligens, qui cum locupletes assiduos appellasset ab aere dando, eos qui aut non plus mille centum aeris aut omnino nihil in suum census praeter caput attulissent, proletarios nominavit, ut ex eis quasi proles, id est {quasi} progenies civitatis exspectari videretur.*

14. Πρβ. *Π.Π.* 1.31 ... *bonis viris et locupletibus perturbatis ...*, με αναφορά στην κατάσταση που είχε διαμορφωθεί μετά τον θάνατο του Τιβέριου Γράχχου το 133 π.Χ. Η διάκριση που

στις αναφορές του στη νέα οικονομική τάξη πλούσιων που διαμορφωνόταν από το εμπόριο και άλλες δραστηριότητες οι οποίες δεν άρμοζαν στους *nobiles* ο Κικέρων χρησιμοποιεί τον όρο *opulenti*.¹⁵ Συμπεραίνεται επομένως ότι αυτοί οι οποίοι έχουν τη μεγαλύτερη ισχύ στην πολιτεία (*plurimum valeant*) δεν είναι όλη η οικονομική αριστοκρατία της Ρώμης, αλλά η παλιά ευγενής αριστοκρατία της (*locupletes*), η οποία είχε τη δύναμη να ελέγχει την πολιτική και οικονομική ζωή της πόλης, και μία ανατροπή αυτής της αρχής από τη *multitudo*, τους πληβείους, θα έθετε σε κίνδυνο την ίδια την επιβίωση της πολιτείας.

Άξια παρατήρησης, τέλος, αναφορικά με το υπό εξέταση χωρίο είναι η δίκην παρενθέσεως πρόταση του Κικέρωνα *curavitque quod semper in re publica tenendum est*, η οποία επαναλαμβάνει σκοπίμως την άποψη που εκφράζεται και αλλού αναφορικά με τους δύο στόχους τους οποίους οφείλει να έχει μία πολιτεία: *διάρκεια* (*diuturnitas*),¹⁶ εδώ εκτεφρασμένη μέσω του *semper*, και *κυριαρχία*, *εξουσία* (*imperium*).¹⁷

Π.Π. 2.51: *Sit huic oppositus alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae: sic enim appelletur*

φαινομενικά επιχειρείται σε αυτό το σημείο πιθανώς σχετίζεται τόσο με την απολυταρχική συμπεριφορά που είχε υιοθετήσει ο Τιβέριος και οι οπαδοί του απέναντι στον Σκιπίωνα Αιμιλιανό, στους οπαδούς του και στο μεγαλύτερο μέρος της Συγκλήτου (*boni*), όσο και στους πλούσιους γαιοκτήμονες (*locupletes*), τους ιδιοκτήτες των *latifundia*, εναντίον των οποίων στρεφόταν η αγροτική πολιτική της αναδιανομής της δημόσιας γης. Βεβαίως, η διάκριση αυτή είναι απλώς φαινομενική, καθώς ο συνδυασμός *boni et locupletes* χρησιμοποιείται σε αυτό το σημείο, όπως και αλλού, αντί του απλού και συνηθέστερου *boni*, για να δηλώσει τους *optimates* (αριστοκράτες) και εν γένει τους πατρικίους που αποτελούσαν το συντριπτικό μέρος της ανώτερης πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά, τάξης βλ., επίσης, *Κικ. Phil.* 13.23 *reliqui boni et locupletes omnes summum ordinem subsequantur*, *Off.* 2.27 *cum bona in foro venderet et bonorum virorum et locupletium et certe civium*, *Att.* 8.1.3 *etsi prope diem video bonorum, id est lautorum et locupletum, urbem refertam fore*, και με το συνώνυμο του *locuples*, το *assiduus*, βλ. *Κικ. Sen.* 56 *boni assiduique*.

15. Πρβ. τη δριμεία κριτική που ασκεί στη νέα αυτή αριστοκρατία του πλούτου στο *Π.Π.* 1.51: *Verum hunc optimum statum pravis hominum opinionibus eversum esse dicunt* [ενν. οι υποστηρικτές της καθαρής αριστοκρατίας], *qui ignorance virtutis (quae cum in paucis est, tum a paucis iudicatur et cernitur) <tum> opulentos homines et copiosos, tum genere nobili natos esse optimos putant. Hoc errore vulgi cum rem publicam opes paucorum, non virtutes tenere coeperunt, nomen illi principes optimorum mordicus tenent; re autem carent (eo nomine), nam divitiae nomen opes, vacuae consilio et vivendi atque aliis imperandi modo, dedecoris plenae sunt et insolentis superbiae, nec ulla deformior species est civitatis quam illa in qua opulentissimi optimi putantur.*

16. Βλ. π.χ., *Π.Π.* 1.41 (στη σημ. 2) (*omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est, consilio quodam regenda est, ut diuturna sit*), 2.5 (*urbibus eis quae ad spem diuturnitatis conderentur atque imperi*), 2.27 (*duabus praeclarissimis ad diuturnitatem rei publicae rebus confirmatis*), και 3.7 (*id est in rerum natura longe maximi consili, constituere eam rem publicam quae possit esse diuturna*).

17. Πρβ. *Λιβ.* 1.42.5 (*rem saluberrimam tanto futuro imperio*), με αναφορά στο τιμοκρατικό σύστημα του Σέρβιου.

quicumque erit rector et gubernator civitatis.¹⁸

A	B	B	A
bonus et sapiens	peritus utilitatis dignitatisque civilis	tutor et procurator rei publicae	rector et gubernator civitatis

Έχοντας ήδη πραγματευτεί τη μετάβαση από τη βασιλεία στην τυραννία με παραδείγματα από τη ρωμαϊκή ιστορία (από τον Ρωμύλο στους επόμενους βασιλείς της Ρώμης μέχρι και τον Σέρβιο Τύλλιο, και από αυτόν στον Ταρκύνιο τον Υπερήφανο και τη δεσποτική συμπεριφορά και διοίκησή του), ο Σκιπίων-Κικέρων εισάγει τώρα το θέμα το οποίο θα αποτελέσει τον πυρήνα του υπόλοιπου διαλόγου και το οποίο δεν είναι άλλο από τον rector et gubernator rei publicae. Έτσι απέναντι στον τύραννο (huic) ο Σκιπίων-Κικέρων έρχεται σε αυτό το σημείο να αναδείξει τον ιδανικό ηγέτη, στον οποίο αποδίδονται ιδιότητες και χαρακτηριστικά τα οποία συζητήθηκαν ήδη στο Πρώτο Βιβλίο, όπως επίσης και στο παρόν, αναφορικά με τους βασιλείς που προηγήθηκαν του Ταρκύνιου του Υπερήφανου. Στο χωρίο αυτό ο συγγραφέας συνοψίζει τρόπον τινά τα στοιχεία τα οποία οφείλει να διαθέτει και να επιδεικνύει ο ιδανικός πολιτικός άνδρας, όπως προέκυψαν από τη μέχρι αυτού του σημείου συζήτηση: ο όρος bonus δεν αναφέρεται μόνο στην καλοσύνη, την αγαθότητα, που πρέπει να χαρακτηρίζει έναν ηγέτη, αλλά περισσότερο στη δικαιοσύνη, την ηθική ακεραιότητα, την πραότητα και φιλανθρωπία, και όλες εκείνες τις αρετές που απουσίαζαν από τον Ταρκύνιο-τύραννο.¹⁹

Ο όρος sapiens δηλώνει τη σοφία, την ορθοφροσύνη και την ευθυδικία που πρέπει να επιδεικνύονται από τον πολιτικό άνδρα,²⁰ όπως επίσης και την prudentia, έναν από τους θεμελιώδεις όρους που διατρέχουν τον διάλογο, δηλ. την ικανότητα του ηγέτη να προβλέπει, να προλαμβάνει τις πολιτικές εξελίξεις και αλλαγές και να λαμβάνει τις ορθές αποφάσεις, διατηρώντας

18. Quare prima sit haec forma et species et origo tyranni, inventa nobis in ea re publica quam auspicato Romulus condiderit, non in illa quam {ut perscripsit Plato} sibi ipse Socrates, <ut perscripsit Plato>, illo in sermone depinxerit, ut, quemadmodum Tarquinius, non novam potestatem nactus sed <ea> quam habebat usus iniuste, totum genus hoc regiae civitatis everterit. Sit huic oppositus alter, bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae: sic enim appelletur quicumque erit rector et gubernator civitatis.

19. Πρβ., π.χ., Π.Π. 1.50 (boni iustique reges), 1.64-65 (rex optimus και rex iustus), και 3.18 (boni viri et iusti).

20. Πρβ., π.χ., Π.Π. 1.42 (rex aequus ac sapiens), 2.11 (regum sapientia), 2.24 (virtus et sapientia regalis), και 3.26 (sapiens vir bonus est quod eum sua sponte ac per se bonitas et iustitia delectet).

ταυτόχρονα την πολιτεία υπό τον έλεγχο του.²¹ Το *peritus* αναφέρεται στην εμπειρική γνώση που απαιτείται από τον πολιτικό άνδρα για την επιτυχημένη διακυβέρνηση της πολιτείας και η οποία γνώση οφείλει να τίθεται στην υπηρεσία των συμφερόντων της πολιτείας (*utilitas*) και στην υπεράσπιση και ενίσχυση του κύρους και της κυριαρχίας της πολιτείας (*dignitas*).²²

Αξιοσημείωτοι είναι επίσης οι συνδυασμοί των *tutor* και *procurator* με τη *res publica* (*tutor et procurator rei publicae*), και των *rector* και *gubernator* με την *civitas* (*rector et gubernator civitatis*). Ο πρώτος συνδυασμός δηλώνει τον φύλακα, τον πληρεξούσιο επόπτη και θεματοφύλακα της πολιτείας, των συμφερόντων της και του κύρους της, των *utilitatis dignitatisque civilis* δηλαδή, των οποίων οφείλει να έχει εμπειρία (*peritus*) ο πολιτικός ηγέτης. Ο δεύτερος συνδυασμός περιγράφει τον καθοδηγητή, τον ευθυντήρα και κυβερνήτη της *civitas*, των πολιτών και της κοινωνίας εν γένει, με την έννοια όλων των έλλογων όντων που την απαρτίζουν· η επιτυχημένη καθοδήγηση και διακυβέρνηση μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνον όταν ο πολιτικός ηγέτης διαθέτει *bonitas* και *sapientia* και λειτουργεί ως καθρέπτης για τους συμπολίτες του, όπως δηλώνεται στο 2.69 (*ut sese splendore animi et vitae suae sicut speculum praebeat civibus*). Διακρίνεται επομένως μία ιδιαίτερη σχέση ανάμεσα στις ιδιότητες που αποδίδονται από τον Σικιπίωνα-Κικέρωνα στον ιδανικό πολιτικό ηγέτη και στους ρόλους που καλείται αυτός να διαδραματίσει στην πολιτεία, και αυτή ακριβώς η σχέση απεικονίζεται από τον Κικέρωνα μέσω αυτού του απολύτως αρμονικού χιαστού σχήματος.²³

21. Πρβ., π.χ., Π.Π. 1.45 (*quos [sc. orbes et quasi circuitus in rebus publicis commutationum et vicissitudinum] cum cognosse sapientis est, tum vero prospicere impendentes, in gubernanda re publica moderantem cursum atque in sua potestate retinentem, magni cuiusdam civis et divini paene est viri*), και 6.1.i (*totam igitur exspectas prudentiam huius rectoris, quae ipsi nomen nacta est ex providendo*). Πρβ., επίσης, Κικ. *Hort.* fr. 96 (*id enim est sapientis, providere; ex quo sapientia est appellata prudentia*).

22. Πρβ., π.χ., Π.Π. 1.13 (*quoniam nobis contigit ut idem et in gerenda re publica aliquid essemus memoria dignum consecuti, et in explicandis rationibus rerum civilium quandam facultatem, aevenit utñ non modo usu sed etiam studio discendi et docendi essemus auctores*), 1.36-37 (*unum e togatis, patris diligentia non illiberaliter institutum, studioque discendi a pueritia incensum usu tamen et domesticis praeceptis multo magis eruditum quam litteris ... usu quidem in re publica rerum maximarum facile omnes viceris*), 2.2 (*rerum usus ac vetustas*), και 3.5 (*Quid enim potest esse praeclarius quam cum rerum magnarum tractatio atque usus cum illarum artium studiis et cognitione coniungitur?*).

23. Πρβ. Κικ. *Off.* 1.85, όπου ο Κικέρων καταφεύγει στη μαρτυρία του Πλάτωνα αναφορικά με αυτές τις ιδιότητες του πολιτικού ηγέτη: *Omnino qui rei publicae praefuturi sunt duo Platonis praecepta teneant: unum [Πλάτ. Πολ. 1.342e], ut utilitatem civium sic tueantur, ut quaecumque agunt, ad eam referant obliti commodorum suorum, alterum [Πλάτ. Πολ. 4.420b], ut totum corpus rei publicae curent, ne, dum partem aliquam tueantur, reliquas deserant. Ut enim tutela, sic procuratio rei publicae ad eorum utilitatem, qui commissi sunt, non ad eorum, quibus commissa est, gerenda est.*

Π.Π. 3.37: Nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini, sed corpori ut rex civibus suis aut parens liberis, libidini autem ut servis dominus, quod eam coercet et frangit.²⁴

A	B	B	A
rex / parens	cives / liberi	servi	dominus

Το χωρίο τοποθετείται προς το τέλος της ομιλίας του Γάιου Λαίλιου υπέρ της δικαιοσύνης στη διακυβέρνηση και στην πολιτεία γενικότερα. Στο κεφ. 37 ο Λαίλιος επιχειρεί να διακρίνει την κυριαρχία και την εξουσία από την υποταγή και τη δουλεία, υποστηρίζοντας ότι η εξουσία της δικαιοσύνης επί της αδικίας είναι τόσο φυσική όσο και η κυριαρχία του νου επί του σώματος και της λογικής επί του πάθους. Ο συσχετισμός της εξουσίας του βασιλιά επί των υποκειμένων του με το δικαίωμα του πατέρα επί των τέκνων του είναι παρόμοιος με αυτόν που απαντά στα δύο πρώτα Βιβλία του διαλόγου.²⁵ Αυτός ακριβώς ο συσχετισμός διαμορφώνει το πρώτο μέρος του χιαστού σχήματος στο οποίο αντιπαραβάλλονται οι μορφές εξουσίας και κύρους αυτών οι οποίοι είναι φύσει ή θέσει ισχυροί (rex, parens, dominus) επί των φύσει ή θέσει αδυνάτων (cives, liberi, servi). Τα δύο άκρα του σχήματος καταλαμβάνουν εκείνοι οι οποίοι ασκούν ή επιβάλλουν την εξουσία τους (βασιλιάς-πατέρας και κύριος-δεσπότης), ενώ στο μέσον του σχήματος τοποθετούνται αυτοί που υποκύπτουν και υποτάσσονται στην εξουσία των ισχυρών (πολίτες-τέκνα και δούλοι)· σε αυτό το δεύτερο μέρος του σχήματος άξιο παρατήρησης είναι το λογοπαίγνιο που παράγεται από τη χρήση του όρου liberi: μολονότι προφανώς χρησιμοποιείται με την έννοια των τέκνων (liber, -eri), δηλ. των απογόνων του parens, ο ίδιος όρος θα μπορούσε να δηλώνει τους ελεύθερους πολίτες (cives liberi < liber, -era, -erum), οι οποίοι κυβερνώνται από έναν rex-parens εν αντιθέσει προς τους servi, τους δούλους τους οποίους ο κύριος-δεσπότης coercet et frangit.

Ο ρόλος των χιασμών που εξετάστηκαν ανωτέρω είναι προφανές ότι δεν είναι μόνο αισθητικός, αλλά πρωτίστως και κυρίως πολιτικός. Δεν φαίνεται

Qui autem parti civium consulunt, partem neglegunt, rem perniciosissimam in civitatem inducunt, seditionem atque discordiam· πρβ., επίσης, Πλάτ. Πολιτικ. 268c.

24. Sed et imperandi et serviendi sunt dissimilitudines cognoscendae. Nam ut animus corpori dicitur imperare, dicitur etiam libidini, sed corpori ut rex civibus suis aut parens liberis, libidini autem ut servis dominus, quod eam coercet et frangit. Sic regum, sic imperatorum, sic magistratum, sic patrum, sic populorum imperia civibus sociisque praesunt, ut corporibus animus; domini autem servos ita fatigant, ut optima pars animi, id est sapientia, eiusdem animi vitiosas imbecillasque partes, ut libidines, ut iracundias, ut perturbationes ceteras.

25. Βλ., π.χ., Π.Π. 1.54: occurrit nomen quasi patrium regis, ut ex se natis ita consulentis suis civibus et eos conservantis studiosius, και 2.47: nam regem illum volunt [sc. Graeci] esse, qui consulit ut parens populo.

να προσθέτουν κάτι νέο στην επιχειρηματολογία του Κικέρωνα, καθώς αυτή αναπτύσσεται διεξοδικώς και λεπτομερώς, αλλά λειτουργούν ως σημεία στα οποία ο συγγραφέας παρέχει μία μεστή και ισχυρή σύνοψη των επιχειρημάτων του, είτε αφού τα έχει αναπτύξει είτε πριν τα παρουσιάσει· ορίζουν δηλαδή το θέμα της επιχειρηματολογίας που θα ακολουθήσει ή επαναλαμβάνουν απόψεις και θεωρίες που συζητήθηκαν και αναλύθηκαν νωρίτερα: το 1.41 αποτελεί το τέλος των προκαταρκτικών ορισμών που είναι αναγκαίοι να διατυπωθούν, σύμφωνα με τον Σκιπίωνα-Κικέρωνα, για τη συζήτηση της θεωρίας περί των πολιτευμάτων η οποία θα ακολουθήσει· το 1.50 σηματοδοτεί το τέλος των επιχειρημάτων του Σκιπίωνα-Κικέρωνα υπέρ της δημοκρατίας· το 2.39 αποτελεί την εισαγωγή στο τιμοκρατικό σύστημα του Σέρβιου· το 2.51 εισάγει τη σύγκριση μεταξύ του τυράννου και του ιδανικού πολιτικού ηγέτη· και στο 3.37 ο Λαίλιος ολοκληρώνει το επιχείρημά του αναφορικά με την αδικία που μπορεί να χαρακτηρίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά πριν προχωρήσει στο επιχείρημα το σχετικό με τις άδικες πολιτείες. Το περιεχόμενο αυτών των χιαστών σχημάτων δημιουργεί την αίσθηση ότι ο Κικέρων προσπάθησε να συμπυκνώσει όλη την επιχειρηματολογία του σε αυτά, και φαίνεται ότι η προσπάθειά του υπήρξε επιτυχής.

Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής
και Λατινικής Γραμματείας
της Ακαδημίας Αθηνών

ΙΩΑΝΝΗΣ ΝΤΕΛΗΓΙΑΝΝΗΣ